

העלייה לארץ ישראל - מצווה או הכשר מצווה?

הקדמה

א. הסוברים שהעלייה לארץ ישראל מצווה

1. שיטת התשב"ץ

2. שיטת הריב"ש

3. נקודת המחלוקת בין הריב"ש לתשב"ץ

ב. הסוברים שהעלייה הכשר מצווה בלבד

1. הרשב"ש - העלייה הכשר מצווה

2. דיון בדברי הרשב"ש

3. ראשונים נוספים

ג. שיטת הרא"ש

ד. שיטת המחבר בשולחן ערוך

ה. כשהעלייה לא יצאה לפועל

ו. נספח - הוכחה גוספת לתשב"ץ

הקדמה

אדם העולה לארץ ישראל על מנת להתיישב בה, האם העלייה עצמה, היינו היציאה לדרך, היא בכלל המצווה ולכן כבר בעלייתו הוא מקיים מצווה, או שהיא רק הכשר (הכנה) למצווה, כיוון שהמצווה היא הישיבה בארץ? נחלקו בזה הראשונים, ויש נפקא מינא לדינא ממחלוקת זו.

א. הסוברים שהעלייה לארץ ישראל מצווה

1. שיטת התשב"ץ

התשב"ץ (ש"ת, ח"א סימן כא) נשאל האם מותר לצאת בשיירה לפני שבת כדי לעלות לארץ ישראל, והשיב:

ואם תאמר, ומנא לן הא דמקילין כולי האי משום עלייה לארץ ישראל, דלמא לא אמרינן הכי אלא למצווה אחרת, כגון להכנסת כלה וכיוצא בה, אבל בעלייה לארץ ישראל דלמא לא מקילין כולי האי? לא היא, דאדרבה טפי מקילין בעלייה לארץ ישראל ממצווה אחרת, שהרי מילה בזמנה ניתנה שבת לדחות אצלה... ואפילו הכי אסרו הרי"א^ף והרמב"ם^ז ל אמירה לגוי בדבר שיש בו מלאכה דאורייתא... ואילו משום יישוב ארץ ישראל התירו אמירה לעכו"ם אפילו במלאכה דאורייתא (גיטין ה, א)... והרי אתה דן קל וחומר, ומה מה שלא התירו במכשירי מילה, שניתנה שבת לידחות אצלה, התירו משום

מכשירי יישוב ארץ ישראל, שהרי כתיבת אונו אינו מן היישוב עצמו אלא מכשירין, כעשיית איזמל לצורך מילה, ואף על פי שכבר הוא בארץ ישראל אלא [שבא] לקנות שם קרקע, והיישוב עצמו אינו דוחה שבת, שאם רצה לבנות לו דירה או ליטע אילנות (בבא מציעא קא, ב) משום יישוב ארץ ישראל... ודאי אינו דוחה שבת... כל שכן שיש לנו להתיר משום עלייה לארץ ישראל, שעדיין הוא (האדם העולה) חוצה לה ורוצה לעלות אליה, שהיא (העליה) מצווה יותר גדול[ה] מקניית קרקע בה למי שהוא שם, כי "הדר בחוץ לארץ דומה כמי שאין לו אלוך" (כתובות קי, ב), ואפילו לצאת משם לישא אישה אסור, ואם רוצה להוציא אשתו משם כופין אותו לגרש, כדאיתא בפרק בתרא דכתובות (קי, ב)... ואם כן דין הוא שנתיר בעלייה זו מה שהוא מותר בשאר מצוות... דחמירא טפי מן היישוב וכדפרישית.

מפורש שלדעתו, העלייה לארץ ישראל - מצווה.

רמז לשיטה זו ניתן למצוא בפסוקי התורה על העולה ראשון לארץ ישראל - אברהם אבינו. על אברהם וביתו נאמר "ויצאו ללכת ארצה כנען ויבאו ארצה כנען" (בראשית יב, ה). ולכאורה "ויצאו ללכת" הוא מיותר, כי אם באו לארץ כנען בודאי יצאו מחרן! אלא ללמדנו, שהמצווה התחילה כבר מיציאתם מחרן ונמשכה עד שהגיעו לארץ.

2. שיטת הריב"ש

קדם לו הריב"ש (שו"ת, סימן קא)¹ שהשיב לאותה שאלה:

ואחד שלדבר מצווה מותר אפילו בערב שבת, אין ספק שהעלייה לארץ ישראל מצווה היא...

וכן אין לומר שאין העלייה מצווה כי אם הישיבה, שהרי העולה על דעת להתיישב נקרא עוסק במצווה, כמו שאמרו רבותינו ז"ל בפרק קמא דחולין (ז, א) במעשה דגינאי נהרא, הוה ההוא גברא דהוי דרי חטי לפסחא, אמר לו: חלוק נמי להאי דבמצווה קא עסיק (פירוש, רבי פנחס בן יאיר אמר לנהר: חלוק מימך גם בשביל אדם זה שעוסק במצוות הפסח), וכן התירו (יומא עז, ב) ביום הכפורים להולך להקביל פני רבו או לשמוע דרשה, לעבור במים עד צוארו. וכן להולך לאכול סעודת אירוסין בבית חמיו, התירו (פסחים מט, א) שלא לחזור לביתו לבער החמץ אלא מבטלו בלבו, ואם הולך לדבר הרשות יחזור מיד. הנה שבכל

1. בספר ויואל משה (מאמר ישוב א"י, סימנים ט-יא, עמ' רח-רי) הסביר אחרת את הריב"ש. דבריו אינם מוכרחים וכבר השיגו עליו בספר זכרון יעקב (הרב ש"ג מרל, ח"ג סימן ע סעיף ז) ובספר ארץ הצבי (הרב ש' שוייגר, פרק כה עמ' קנ) ואכמ"ל.

אלו, אף על פי שאין ההליכה עיקר המצווה, מכל מקום כיוון שהולך לעשות המצווה נקרא עוסק [במצווה], וכן הוא בהולך לעלות לארץ ישראל.

הבית יהודה² (ש"ת, ח"ב סימן קכד) למד מתשובה זו:

נראה... שהעלייה וההליכה לארץ ישראל משעת התחלת התעסקות האדם בה, אף על פי שעדיין לא הגיע למחוז החפץ, והוא לא ראה ולא ידע אוירא דארעא, דנקרא עוסק במצווה.

היו שהסבירו את דעת הריב"ש, שהעלייה לארץ ישראל בעצמה מצווה. ניסח זאת הנשמת כל חי³ (ש"ת, י"ד סימן ג): "...טרח הריב"ש והביא ראיות לזה, דכיוון דהולך לעשות המצווה גם ההליכה מיקרי מצווה כמבואר בלשונו שם".

לעומת זאת, אפשר להסביר שאין מכאן ראיה שהריב"ש סובר שהעלייה היא מצווה, כיוון שאפילו אם היא רק הכשר מצווה, כמו שמוכח מהדוגמאות שהביא, נחשבת העלייה כעוסק במצווה, ומותר לו לצאת לדרך לפני שבת, "דלא גרעי מהך דהוה דרי חיטי לפסחא דנקרא עוסק במצווה".

לסיכום: ההסבר המקובל בדעת הריב"ש הוא שהעלייה מצווה, ואפשר שאין מדבריו הוכחה לכך.

3. נקודת המחלוקת בין הריב"ש לתשב"ץ

התשב"ץ חידש שמצות העלייה היא מצווה גדולה יותר מקניית קרקע בארץ ישראל (ישוב ארץ ישראל), לפי שהקונה את הקרקע נמצא כבר בארץ, אבל הבא לעלות עדיין הוא בחוץ לארץ בבחינת "כמי שאין לו אלוך". בפרט זה חולק עליו הריב"ש (שם):

ומה שכתב המשיב... ואמר שהקונה שם קרקע שהוא דבר מצווה קלה לגבי העלייה, לא דיבר נכונה בזה. דאדרבה, הקונה שדה מן הכותי היא מצווה גדולה מן העלייה, כי העלייה היא מצווה לשעתה ולעצמו לבד, ולא נתיר בה שבות בין דמעשה בידיים בין דאמירה לכותי במלאכה דאורייתא, אבל יישוב

2. להרב יהודה עייאש. מגדולי הפוסקים, חברם וכן דורם של אור החיים והחיד"א. רבי יהודה בן יצחק עייאש, היה אחד מהרבנים המפורסמים ביותר בעיר אלג'יר בתקופה האחרונה. כראש בית הדין של אלג'יר הוא חיבר פסקים רבים, והתכתב עם רבנים ממרוקו, מאיטליה וממצרים. בסוף ימיו התיישב בירושלים ונפטר שם בשנת ה'תק"כ (1760).

3. להרב חיים פלאג'י. וכן כתב בספרו ארצות החיים (שער ו' סעיף ה' עמ' סג): "כתב הריב"ש בתשובה (סימן קא) כיוון דהישיבה מצווה גם העלייה הוי מצווה וההליכה נמי איקרי מצווה". וכן כתבו ש"ת משנה הלכות, ח"ג מדור התשובות סימן קצב. הרב ש' טוירק, ש"ת פרי מלכה י"ד סימן מב.

ארץ ישראל אינה מצווה לשעתה אלא מצווה המתקיימת לעולם היא, ומצווה ותועלת היא לכל ישראל שלא תשתקע ארץ קדושה ביד טמאים, ואין למדים ממנה לשאר מצוות.

הנפקא מינא ביניהם: מדברי הריב"ש למדנו שמצוות הישיבה גדולה בהרבה ממצוות העלייה, לכן אין ללמוד ממצוות הישיבה להתיר שבות בשבת לצורך מצות עלייה. לעומת זאת, לדעת התשב"ץ מצוות העלייה גדולה ממצוות היישוב (יישוב ארץ ישראל), ולכן לדעתו יש להתיר אמירה לנכרי במלאכה דאורייתא בשבת לצורך מצות העלייה, מכל שכן ממה שמתירים משום מצות היישוב⁴.

ב. הסוברים שהעלייה הכשר מצווה בלבד

1. הרשב"ש - העלייה הכשר מצווה

הרשב"ש (ש"ת, סימנים א-ב; שלד) האריך בתשובה לבאר את היחס שבין העלייה, הישיבה והיישוב:

והעיקר היא הישיבה שהיא הדירה, ועלייה היא סיבת השגת הישיבה, והיישוב הוא צורך קיום הישיבה. ושלש[ה] דברים הם: האחד הוא הישיבה, והיא המצווה בעצמה ולה שתי סיבות: האחת נקראת סיבה מקדימה... והיא העלייה שהיא סיבה קודמת לישיבה... והשניה תיקרא סיבה מגעת... והיא שכל זמן שהסיבה היא נמצאת, הדבר ההוא קיים... וכן הדבר בעלייה וביישוב, כי המצווה עצמה היא הישיבה שהיא הדירה, וסיבה קודמת היא העלייה, שמי שהוא חוץ לארץ ישראל, אם לא תקדם לו העלייה לא יכנס לארץ.

והיישוב, הוא כמו נטיעת גנות ופרדסים וקניית בתים... ואפשר שיהיה לאדם שם גנות ופרדסים ובתים והם סיבת היישוב, והוא אינו דר שם, על כן היישוב אינו הישיבה... על כן אני אומר שהיישוב והעלייה שתיהן סיבות המצווה, אלא שהאחת מקדמת והאחרת מגעת ואין המצווה אלא הישיבה... לפי שהעלייה בעצמה אינה המצווה ולא קניית הבית מצווה עצמה, אלא כולם מכשירי מצווה.

והוסיף נפקא מינא לדינא:

ומדבר זה יצא לנו דין אחר והוא: כי הרא"ה כתב במסכת פסחים (מו, ב)... שהנשבע לקיים את המצווה אין לו הפרה... ואם אדם נשבע שיעלה לארץ

4. ש"ת ציץ אליעזר, ח"ד סימן ה, פרק ב סעיף ב, עמ' כח. בשו"ת פרי מלכה (לעיל הערה 3) הוסיף, ומשמע גם כן דהכשר מצווה כמצווה, ולכן מותר לכתוב שטר בשבת על מנת לקנות מגוי, אע"פ שיישוב ארץ ישראל הוא רק הכשר מצווה. ראה עוד בנספח.

ישראל, אם היתה העלייה בעצמה היא המצווה אין לו הפרה, אבל כשאמרנו שאין העלייה אלא הכשר מצווה, יכול לישאל על שבועתו. וכן הנשבע שלא יעלה לארץ ישראל [שבועתו] שבועה, ואינו נשבע לבטל את המצווה. הא למה הדבר דומה [למי] שנשבע [שלא] ילוש המצה או לא יאפה אותה, או למי שנשבע שלא יעשה סוכה, ששבועתו שבועה, לפי שאין אפיית המצה ועשיית הסוכה אלא הכשר מצווה וסיבה מקדמת למצווה. ותדע לך, שהרי אמרו בירושלמי (שבועות פ"ג ה"ד) שהנשבע שלא יאכל מצה ושלא ישב בסוכה, לוקה ואוכל ויושב, ואם איתא, דהנשבע שלא יאפה מצה ושלא יעשה סוכה הוא נשבע לבטל [את] המצווה, אדנקיט לה, בנשבע לבטל את המצווה עצמה, לינקוט לה בנשבע לבטל את המכשירים, ואנא אמינא אם בנשבע לבטל את המכשירים לוקה ועושה, כל שכן בנשבע לבטל את המצווה עצמה, אלא מכיוון דנקיט לה במצווה עצמה ולא במכשירים, משמע דאם נשבע על מכשירים שלא לעשותם - שבועתו שבועה. וכן נמי בנשבע שלא לעלות לארץ ישראל ושלא יקנה בית - שבועתו שבועה. וכן הנשבע שיעלה לארץ ישראל, יכול הוא לישאל על שבועתו, אף על פי שהנשבע לקיים את המצווה אינו יכול לישאל על שבועתו, מפני שאינו נשבע על גוף המצווה, אלא [על] מכשיריה וסבותיה.

מפורש בדבריו שלדעתו, העלייה - הכשר מצווה⁵.

לפי זה, מצאנו מחלוקת בין האב והבן. התשב"ץ - האב, סובר שהעלייה היא מצווה, והרשב"ש - הבן, סובר שהיא מכשירי מצווה. הבית יהודה טען שלא מסתבר "שיחלוק הבן על האב בדבר זה, והרי הוא אביו והוא רבו היה, מסתמא הלון ילך בדרכי אבותיו ז"ל", ולכן הסביר:

דדווקא לעניין הנדר הוא דיש לחלק בין מכשירי מצווה לגוף המצווה, דאין הנדר חמור שאין לו התרה, אלא אם כן היה בקיום גוף המצווה, אבל אם נדר על המכשירין, אף על גב דמקרי עוסק במצווה, יש לו היתר כשאר נדרי הרשות.

ותדע, שהרי מדמה לה הרב [הרשב"ש] שם, שזה דומה לנשבע שלא יעשה סוכה ולא לאפות מצה בליל פסח... והתם בעשיית הסוכה או באפיית המצה פשיטא דמיקרו עוסק במצווה, דלא גרעי מהך דהוה דרי חיטי לפסחא דנקרא עוסק במצווה, אלא צריך לומר דלעניין נדרים ושבועות שאני.

5. הרב יהודה עייאש, שו"ת בית יהודה, ח"ב סימן קכד.

לאחר בקשת מחילה, למרות חריפות החילוק, אין זו משמעות דברי הרשב"ש שהיה גם כשהסביר את ההבדל שבין העלייה, הישיבה והיישוב כתב: "שהעלייה בעצמה אינה המצווה... עצמה אלא... מכשירי מצווה" מפורש שלדעתו העלייה הכשר מצווה.

ביחס לטענתו שלא מסתבר "שיחלוק הבן... על אביו והוא רבו", י"ל שמצאנו דוגמאות לכך שהבן חלק על אביו, מה עוד שכאן מדובר רק על פרט (עלייה בלבד) ולא על עצם המצווה.

לסיכום: מחלוקת ראשונים היא האם העלייה מצווה (ריב"ש^(?), תשב"ץ) או הכשר מצווה (רשב"ש).

2. דיון בדברי הרשב"ש

מסקנת הרשב"ש בנויה על שלושה חידושים:

א. העלייה לארץ ישראל היא רק הכשר מצווה. דבר זה למד הרשב"ש מסברה - המצווה עצמה היא הישיבה, והעלייה היא סיבת השגת הישיבה, כי אם לא עלה לא יוכל לגור בארץ ישראל, ולכן העלייה היא הכשר מצווה.

ב. הנשבע לבטל הכשר מצווה, שבועתו חלה. דבר זה למד הרשב"ש מדיוק בדברי הירושלמי (פ"ג ה"ד) שכתב: "נשבע שלא יאכל מצה... שלא ישב בצל סוכה" (המצווה עצמה), ולא כתב שבועה שלא יאפה מצה ולא יעשה סוכה (מכשירים), ומכאן מסקנתו - שהשבועה חלה על מכשירי מצווה וממילא גם על עלייה לארץ ישראל.

ג. הנשבע לקיים הכשר מצווה, יכול להישאל על נדו.

האחרונים הקשו עליו:

א. על סברתו, שהעלייה לארץ היא רק הכשר מצווה, הקשו - הכשר מצווה נקרא דבר שאינו חלק מהמצווה עצמה אלא הכנה למצווה, וייתכן שהמצווה תעשה בלעדיו; אבל כשבלי ההכשר אי אפשר לקיים את המצווה - אין זה הכשר מצווה אלא חלק מחלקי המצווה⁶.

6. הרב זוין (במכתב הסכמה לקונטרס "השבועתי אתכם" מאת הרב שמואל הכהן וינגרטן, ירושלים תשל"ו, עמ' 5) הביא ראיה לסברא זו: "במסכת כתובות (לא, א) מבואר שיש לחלק בין זורק חץ בשבת ארבע אמות, שכיוון שאי אפשר להנחה בלי עקירה קודמת, לכן אומרים קים ליה בדרבה מיניה כשקורע שיראין בהליכתו, לבין הגביה חלב של חבירו ואכלו, שכיוון שהגבהה לאו צורך

לפיכך, בנשבע שלא לעשות סוכה ולא לאפות מצה, אין הוא נשבע לבטל את המצווה, משום שאין המצווה לישיב בסוכה זו דווקא, ואילו היתה לו סוכה אחרת לא היה מחויב לעשות סוכה זו. מה עוד שאפשר לקיים מצווה בלא אפיה ובלא עשיית סוכה, וכגון שאדם אחר אופה מצה והוא אוכל או שאדם אחר בונה סוכה והוא יושב.

מה שאין כן כשנשבע שלא לעלות לארץ ישראל, העלייה היא תחילת המצווה, כי אי אפשר להגיע לארץ ישראל בלי העלייה, הלוא אפילו אם יפרח באויר הרי זה נכלל בשבועתו. הדבר דומה יותר לאדם שנשבע שלא ילך לסוכה, שאף על פי שאין ההליכה מצווה אלא רק הישיבה, הרי הוא נשבע לבטל את המצווה, כי לא יוכל לקיים מצות ישיבה בסוכה⁷.

ב. מה שדייק ששבועה חלה על מכשירי מצווה, מהמשנה, מהירושלמי והבבלי מוכח אחרת. במשנה (שבועות פ"ג מ"ח; בבלי כט, א) נאמר: "איזו היא שבועת שוא... נשבע לבטל את המצווה שלא לעשות סוכה, ושלא ליטול לולב ושלא להניח תפילין, זו היא שבועת שוא" [וכלשון זה פסק הרמב"ם בהלכות שבועות (פ"ה הט"ו)]. מבואר שגם על מכשירי מצווה (עשיית סוכה) שבועה לא חלה, ומכשירי מצווה כמצווה⁸.

כך מבואר גם בירושלמי (גדרים פ"ב ה"ב): "זה חומר בשבועה מבנדרים... כיצד? אמר קונם סוכה שאיני עושה, לולב שאיני נוטל... בנדרים אסור, בשבועות מותר, שאין נשבעין לעבור על המצווה". פני משה על הירושלמי שם פירש: "כיוון שהוא מחויב לעשות מצווה, לאו כל כמיניה להפקיע עצמו מחיוב המצווה". מבואר שעשיית סוכה היא מצווה ואין השבועה חלה עליה⁹.

אכילה היא, דאי בעי גחין ואכיל וכו'. וכתבו התוס' ישנים שם: 'התם (בזורק חין) מתחיל האיסור משעת עקירה, הכא (באוכל חלב) אין האיסור אלא משעת אכילה, דאי בעי גחין ואכיל ליה בלא הגבהה. אבל באם לא היה אפשר בלא הגבהה, היה מתחיל נמי האיסור משעת הגבהה'. ואם כן, הכי נמי בעלייה הואיל ולבן חוץ לארץ אי אפשר להתיישב בארץ ולקיים מצות יישוב הארץ בלי עלייה מתחיל גוף המצווה עם העלייה".

7. הרב יוסף חזן בשו"ת חקרי לב, ירושלים תשנ"ח, י"ד ח"ד סימן פז; שו"ת נוה שלום סימן ז; שו"ת אבני נזר, אר"ח ח"ב סימן תקלה סעיף י; שו"ת מנחת אלעזר ח"ה סימן יב; הרב י"ז מינצברג, ספר ישוב א"י סימן א עמ' טו; שו"ת משנה הלכות, ח"ג מדור התשובות סימן קצב. הרב עמוס סמואל העיר, שאמנם מסתבר ששבועה לא תחול על הכשר כזה, שבלעדיו אין המצווה יכולה להתקיים, אך זה עדיין לא הופך את הכשר המצווה למצווה עצמה!

8. חקרי לב, שם עמ' רצד; הרב שמואל וינגרטן, חוברת השבעתי אתכם, ירושלים תשל"ו, עמ' 43-42.

9. יותר מזה, בירושלמי סוכה (פ"א ה"ב) נאמר: "העושה סוכה לעצמו מהו אומר? ברוך... אשר קדשנו במצותיו וצונו לעשות סוכה". וכן (שם פ"ג ה"ד) "העושה לולב לעצמו, אומר: ברוך... אשר קדשנו במצותיו וצונו לעשות לולב". מבואר שהירושלמי סובר שעשיית סוכה מצווה היא, ומכשירי מצווה כמצווה עצמה.

ג. על דברי הרשב"ש שהנשבע לקיים מכשירי מצווה יש התרה לשבועתו, הקשה החלקת יעקב קושיה נוספת¹⁰. גם אם נאמר שהעלייה היא הכשר מצווה, מדוע אפשר להתיר את הנדר? והרי בגיטין (לה, ב) נפסק שהסיבה שצריך לפרוט הנדר הוא "משום מילתא דאיסורא", ופירש רש"י שם, "שמא על דבר איסור נדרה... וכגון, יאסרו עלי כל פירות שבעולם אם אעבור עבירה פלונית, ובא להתיר נדרו סתם ורוצה לעבור העבירה". מבואר, שאף שלהתיר פירות אין שום נדנוד איסור, אלא מכיוון שיסתעף מזה עבירה, אין להתיר. אם כן, ביטול מצות עשה לא כל שכן? ואף אם נאמר שהעלייה היא הכשר מצווה, מכל מקום מסתעף מזה ביטול מצות עשה של הישיבה?

3. ראשונים נוספים

בספר שרשי הים¹¹ ובשר"ת חקרי לב (יר"ד סימן פז, הוצאת מכון המאור ירושלים תשנ"ח, ח"ד עמ' רצה) הביאו את תשובות הרשב"ש (בסימנים א-ב; של"ד) ודנו בדבריו. הם הראו

הרב דוד מאיר מבראזן, בספר יד מאיר (מהדורא קמא סימן יד) עמד על שינוי הלשון שבמשנה במסכת שבועות. לשון המשנה: "נשבע... שלא לעשות סוכה, ושלא ליטול לולב ושלא להניח תפילין" לכאורה תמוה, מדוע לא נאמר "שלא לישב בסוכה שהוא גוף המצווה? ועוד, מדוע לא נקט התנא לשון "לעשות" גם ביחס ללולב ותפילין והרי זו לשון הגמרא (חולין קלב, ב) "במצוות עשה... אומרים לו עשה סוכה ואינו עושה, לולב ואינו עושה ציצית ואינו עושה"? ותירך, שהסיבה היא כיוון שבמסכת סוכה (מו, א) נאמר: "תנו רבנן העושה סוכה לעצמה, אומר ברוך שהחיינו... היתה עשויה ועומדת אם יכול לחדש בה דבר מברך...". מוכח שיש מצווה לחדש בסוכה, כי אם נאמר שזה רק רשות היה צריך לומר אם רוצה לחדש בה דבר, שהרי אין מצווה לחדש. וכן פסק בשולחן ערוך (סימן תרל"ו סעיף א): "סוכה ישנה כשרה, ובלבד שיחדש בה דבר" (ובמגן אברהם (סק"א) כתב שדעת הראשונים שהוא מצווה מן המובחר). מסיבה זו שינה התנא את הלשון במשנה וכתב "לעשות סוכה", ללמדנו שגם אם יש לו סוכה ויוכל לישוב בה ולקיים מצווה, הוי נשבע לבטל את המצווה כיוון שמצווה [מן המובחר] לעשות, והוא מן התורה מדכת"ב "תעשה לך" (דברים טז, ג), אבל לגבי לולב ותפילין אם היו עשויים ועומדים לא מצאנו שיש מצווה מן המובחר לחדש בהם דבר, ולכן לגביהם הלשון "ליטול לולב ולהניח תפילין" מפני שרק אז הוא נשבע לבטל מצווה.

יש להעיר - לפי דבריו, לכאורה, צודק הרשב"ש בדבריו שהנשבע על מכשירי מצווה שבועתו חלה, ומה שהקשו עליו האחרונים מהנשבע "שלא לעשות סוכה", סוכה שאני, כמבואר לעניין ברכה ולעניין "צריך לחדש בה דבר", כנ"ל - הערת הרב גלעד ברלין. בנוסף, הנצי"ב (העמק שאלה שאילתא קסט) האריך להוכיח שעשיית סוכה אינה דומה לשאר ההכנות (הכשרים) של המצווה, לפי שהכנה זו מפורשת בתורה - "תעשה לך" - ולכן יש בעשיית הסוכה מצווה, ומצווה בו יותר מבשלוחו. הוא אף דקדק כן מלשון השאלות: "דמחייבין דבית ישראל למיעבד מטללתא ומיתב ביה". ראה עוד הרב ש"י זיין, המועדים בהלכה, סוכות, עמ' צז.

10. שו"ת, יר"ד סימן קכח סעיף ח. בהוצאות הישנות ח"א סימן פא. והוסיף, לפי ביאור הגר"א (יר"ד סימן רכח סעיף לו ס"ק קב, ראה להלן בסעיף ה) ניחא. מכיוון שלא שייך הדין שאין מתירין לעניין מצווה שהיא בגדר דומה לצדקה וכדומה.

11. הרב רפאל יצחק מאיו (תלמידו של בעל שער המלך) על הרמב"ם ח"ב כרך ב דף קד, ב, שורש דין נשבע לבטל את המצווה.

שראשוניים נוספים כגון: הר"ן (שר"ת, סימן לח), הרמב"ם (הלכות ברכות פי"א ה"ח)¹², התוספות (מנחות מב, ב ד"ה "ואילו לעשות") והרא"ש (כלל לב סימן א), חולקים על הרשב"ש וסוברים שהנשבע לבטל הכשר מצווה אין שבועתו חלה. לפי זה, רוב הראשוניים חולקים על הרשב"ש.

ג. שיטת הרא"ש

הרא"ש כתב בתשובה (שר"ת, כלל יב סעיף ז):

ששאלת בעניין מי שנדר ללכת לארץ ישראל, דע שיש לאותו נדר התרה כמו לשאר נדרים. ואם נדר נדר ונתחרט, ילך לפני שלשה יודעים בטיב נדרים ויתירו לו.

בתשובת הרא"ש אין הסבר או טעם מדוע יש לאותו נדר התרה. הפוסקים הסבירו את דבריו באופנים שונים.

כאמור, הרשב"ש (שם סימן ב) הסביר: משום שלא נשבע על גוף המצווה אלא על המכשירים (העלייה).

המהרי"ט (שר"ת, ח"ב יר"ד סימן כח) הסביר שטעמו של הרא"ש שהשווה נדר זה לשאר נדרי הרשות, "משום דנדר זה שנדר לעלות אין בו מצווה, שאין עיקר המצווה בעלייה אלא בישיבה והדירה שמה כמו שהביא הרמב"ן ז"ל, אבל מי שעולה לראותה על דעת לחזור לא מצינו בזה מצווה מפורסמת".

הנשמת כל חי (שר"ת יר"ד סימן נ, עמ' רכ) הביא את דברי המהרי"ט וכתב: "ונראה שדעתו בכוונת דברי הרא"ש, משום... דליכא מצווה בעלייה, דהוי מכשירי מצווה ולא עיקר המצווה, וכפירוש הרשב"ש בסימנים א-ב". כך הסביר גם בספר ארץ חיים (יר"ד סימן רכ"ח סעיף לו, עמ' 156)¹³, וכן הביא פאת השולחן (סימן א סעיף ד ס"ק טז) משיירי כנסת הגדולה (יר"ד רכח הגהת ב"י אות רעב), והשוו את דעת המהרי"ט עם הרשב"ש.

בספר פתח הדביר (אר"ח הלכות שבת סימן רמ"ח, דף לב, ב)¹⁴ תמה עליהם, שהרי הרשב"ש והמהרי"ט חלוקים בסברתם, הרשב"ש סובר "שאפילו כשעולה על דעת להתיישב לא התחיל במצווה אלא כשהוא מהלך בארץ ישראל, אבל כשעדיין הוא מהלך בחו"ל כדי לעלות הוי מכשירי". לעומתו, המהרי"ט לא דיבר כלל בעניין ההליכה עצמה, אלא חילק בין עולה על מנת להשתקע לבין עולה על מנת לחזור,

12. חלק מהדוגמאות שהביא הרמב"ם הם אותם דוגמאות שהביא הרשב"ש מ"העושה סוכה או לולב" הרמב"ם למד שהם מצווה והרשב"ש למד שהם הכשר מצווה.

13. הרב חיים סתהון, ירושלים תשמ"ב.

14. הרב יוסף אמאדו. וכן כתבו בספר חקרי לב, ובספר שורשי הים (שם).

ולדעתו בעולה על מנת להשתקע, כבר מהשעה שהתחיל ללכת מעירו לארץ ישראל, הוי מצווה.

הרשב"ש סובר אפוא שהעלייה עצמה, היינו היציאה לדרך, היא הכשר מצווה. ובדעת המהרי"ט נחלקו האחרונים אם הוא מסכים לכך.

האחרונים כתבו הסברים נוספים בדעת הרא"ש:

1. כאמור, יש שכתבו¹⁵ שהרא"ש בתשובתו התיר דווקא "עולה על מנת לחזור" ולא עולה על מנת לדור, כמו שכתב המהרי"ט. ואף אם כוונת הנודר היתה לעלות על מנת לדור, מכל מקום כיוון שהוציא בפיו רק נדר "לעלות" אין הנדר אלא על עלייה לבד, שבנדרים "פיו וליבו שווין בעינן וליכא" שהרי נדר לעלות ולא לישב¹⁶.

2. שיירי כנסת הגדולה¹⁷ הסביר: "נראה לי שנידון הרא"ש היה נידון הגהות מיימוניות ריש פרק ו מהלכות שבועות, שהיתה אשתו הרה והתיר משום פיקוח נפש. והרא"ש קיצר בעניין, מאחר דלשואל היה ידוע שאשתו הרה, ועל סמך ידיעת השואל קיצר בתשובה".

האחרונים¹⁸ הקשו עליו ודחו הסבר זה: החיד"א כתב, "[דבריו] הם דברי נבואה". פאת השולחן כתב, "לא משמע לשון הרא"ש בתשובה כן". העיקר חסר, שאם זו הסיבה, היה לו לרא"ש לפרש, שהרי יש בזה נפקא מינא לדינא, שכן לפי הסבר זה מתירים רק בפיקוח נפש וכגון שאשתו הרה ומתשובת הרא"ש משמע שאפילו בלא סיבה מתירין לו את נדרו.

החלקת יעקב¹⁹ הסביר, שהרא"ש לא פירש זאת בתשובתו, כיוון שהדברים ידועים, שכן בתשובת מעיל צדקה (ש"ת סימן כו) מובאת תשובה זו בשם מהר"ם מרוטנבורג שהיה רבו של הרא"ש, ועליו סמך הרא"ש.

מכל מקום רוב האחרונים לא קבלו הסבר זה.

3. יש שכתבו שתשובת הרא"ש לא שייכת כלל לעניין עלייה לארץ ישראל, אלא קשורה היא להלכות נדרים. אם מהסיבה שלא התפיס בדבר הנודר, אם כן לא היה

15. פתח הדביר א"ח הלכות שבת סימן רמח; ש"ת מטה יוסף ח"א סימן ט ועוד.

16. ש"ת תורת חסד סימן א בהסבר השני. ש"ת מטה יוסף ח"א סימן ט.

17. שיירי כנסת הגדולה, י"ד, הגהות בית יוסף, הלכות נדרים, סימן רכח, סעיף רעב. כך הסביר גם אחיו הרב יהושע בנבנשתי, ש"ת שער יהושע, ח"ב (ירושלים תשנ"ב) י"ד סימן יד.

18. ש"ת תורת חסד סימן א; ש"ת נוה שלום סימן ז; ש"ת יוסף אומץ סימן נב; ש"ת נשמת כל חי, י"ד סימן ג; פאת השולחן הלכות א"י סימן א; בית ישראל ס"ק טז, ועוד.

כאן נדר ממש אלא דיבור בעלמא¹⁹, ואם מפני שהרא"ש סובר, שכל נדרים שיכול להישאל עליהם מותר להישאל עליהם אפילו שלא מדוחק²⁰.

4. יש שכתבו²¹ שהרא"ש סובר כרבנו חיים הכהן, שכיום אין מצווה לדור בארץ ישראל, ולכן, יש לנדר זה התרה.

סיכום:

בהסבר תשובת הרא"ש מצאנו מספר שיטות:

1. סובר שהעלייה הכשר מצווה (רשב"ש).
2. סובר שהעלייה מצווה, ואפשר רק להתיר נדר של עלייה על מנת לחזור (פתח הדביר, מטה יוסף).
3. התשובה עסקה בעליית בעל ואישה בהריון ורק לה התירו (כנסת הגדולה).
4. בגלל הלכות נדרים התיר הרא"ש נדר זה, ואין ללמוד מכך לשיטתו בעניין עלייה לארץ ישראל (נוה שלום, זרע אברהם).

ד. שיטת המחבר בשולחן ערוך

מין המחבר פסק בשולחנו הטהור (י"ד סימן רכה, לו) את דברי תשובת הרא"ש:

מי שנדר לעלות לארץ ישראל, יש לו התרה כשאר נדרים.

המחבר לא כתב מהו טעמו של הרא"ש, ולכאורה כל ההסברים שנאמרו בשיטת הרא"ש יכולים להאמר גם בדעת השו"ע.

אכן בבית יוסף (י"ד סימן רכה) הרחיב יותר וביאר את דבריו:

כתב עוד הרא"ש בתשובה כלל יב (סימן ז), בעניין [מי] שנדר ללכת לארץ ישראל, דע שיש לאותו נדר התרה כמו לשאר נדרים, ואם נדר ונתחרט ילך לפני שלושה יודעים בטיב נדרים ויתירו לו. וכן כתוב בהגהות מימוניות פרק ו (אות ז) מהלכות שבועות וזו לשונו: לעניין נדרך שנדרת לילך לארץ ישראל, אפילו על דעת רבים יש לו התרה אחרי שאשתך הרה, דאין איסור [העומד]

19. שר"ת נוה שלום סימן ז; שר"ת כהונת עולם ח"א סימן כז. בשר"ת זרע אברהם האריך בסימנים יג-טו בעניין הנ"ל עיין בדבריו, ועיין עוד בשר"ת יוסף אומץ לחיד"א סימן נב; שר"ת יכין ובוועז חלק א סימן נז; שר"ת שערי רחמים יורה דעה סימן כז ואכמ"ל.

20. שר"ת זרע אברהם סימן יג.

21. רבי שלמה סאגאיש, שר"ת המהרי"ט יורה דעה סימן כת. המהרי"ט בהמשך התשובה דחה הסבר זה בדעת הרא"ש.

בפני פיקוח נפש, ויש סכנה להוליכה מעוברת, וגם בולד עד שיתגבר ויגיע הקיץ.

מלשונו "וכן הוא בהגהות מימוניות" משמע שהבין שהרא"ש סובר כהגהות מימוניות.

לעיל (סעיף ד) הבאנו את קושיות האחרונים על הסבר זה - איך השווה אותם, והרי הגהות מימוניות התיר רק במקרה של אישה מעוברת בגלל פיקוח נפש, אבל סתם אדם לא, מה שאין כן הרא"ש התיר אפילו בסתמא?

למעשה, דחו הפוסקים את הסבר תשובת הרא"ש לפי הגהות מימוניות (ראה לעיל סעיף ד).

היו שניסו להסביר את דברי הב"י "וכן הוא בהגהות מימוניות" באופנים אחרים:

1. מרן סובר שסתם עלייה היא עלייה על מנת לחזור, ולפי זה הרא"ש התיר רק באדם שנדר על מנת לחזור. אבל מי שנדר על מנת לדור בארץ ישראל - אין לו התרה, אלא רק במקרה של סכנה, ועל כך כתב הבית יוסף "וכן הוא בהגהות מימוניות"²².

האחרונים²³ הקשו על הסבר זה: לפי זה, העיקר חסר מן הספר. כי מרן סתם את דבריו בשולחן ערוך והיה צריך לפרש ולכתוב "מי שנדר לעלות על מנת לחזור - יש לו התרה, אבל אם נדר לדור - צריך פתח של סכנה על מנת להתיר נדרו".

2. הבית יוסף הביא את דברי הגהות מימוניות, משום שרצה להתיר נדר זה אפילו שהיה על דעת רבים, כי למרות שקיימא לן, שמי שנדר על דעת רבים אין לו התרה, מכל מקום כאן כיוון שיש סכנת נפשות אפשר להתיר²⁴. אלא שגם על הסבר זה קשה, שלפי זה העיקר חסר מן הספר וכדלעיל.

לסיכום: הפוסקים דחו את הסבר השו"ע כדברי ההגהות מימוניות.

22. ר' יוסף הלוי נזיר, שו"ת מטה יוסף, קושטדינה תע"ז, סימן ט דף יד, א. היה חבירו של הפרי חדש.

23. שו"ת מטה יוסף סימן י, דף יז, א; תורת חסד סימן א.

24. שו"ת מטה יוסף סימן ט בתירוץ הראשון. הוא דחה תירוץ זה כיוון שהמילים "ועל דעת רבים" אינם נמצאים בהגהות מימוניות. וכן הקשה חתנו, מהר"י (ר' ישועה שבאבו) זיין (שם, סימן י עמ' יז). הוא עצמו השיב על דברי חתנו, שכיוון שהבית יוסף הביא גירסה זו, וגם במהרי"ט (שו"ת, יורה דעה סימן כח) מופיעה גירסה זו, נראה שזו הגירסה שהיתה לפניו.

להלן ההסברים המצויים בדברי מפרשי השולחן ערוך:

1. הפתחי תשובה (שם, ס"ק לב) הסביר שטעמו של השו"ע הוא כרשב"ש, שהעלייה היא רק הכשר מצווה.

2. הברכי יוסף (שם) ציין לעיין בתשובת תורת חסד (סימן א). מסקנת התורת חסד היתה: "ולעניין דינא דברי המהרי"ט מכריעין" (- עלייה על מנת לחזור אינה מצווה).

3. בבאור הגר"א (שם ס"ק קב) הסביר את טעמו של מרן בשולחן ערוך באופן אחר:

כמו נדרי הקדש דיש לו התרה, כמ"ש בערכין כג א, וכמו שכתב הרמב"ם בפ"ד מהלכות נדרים (הלכה ז), וכן נדרי צדקה כמ"ש בסעיף מב.

לדעתו טעמו של המחבר שהתיר הוא, שדין הנודר לעלות לארץ ישראל שווה לדין הנודר להקדש או לצדקה - כשם שהנודר להקדש או לצדקה יכול להישאל על הנדר, הוא הדין למי שנדר לעלות לארץ ישראל אפילו על מנת לדור שם²⁵.

לפי זה, המחבר לא דיבר כלל אם העלייה מצווה או הכשר מצווה, ואין הבדל אם נדר לעלות או לדור. מכל מקום, מההשוואה להקדש ולצדקה משמע שהעלייה מצווה, ולמרות זאת אפשר להתיר את הנדר.

פאת השולחן²⁶, לאחר שדחה את הסבר הגהות מיימוניות, תפס כעיקר את הסבר הגר"א, והכריע: "ויותר מחוור כסברת רבנו הגאון".

4. כאמור, אפשר גם להבין בדעת השו"ע כהסבר הזרע אברהם והנוה שלום בדעת הרא"ש (הובא לעיל בסעיף ד), שההיתר קשור להלכות נדרים ואין ללמוד מכאן לעניין עלייה לארץ ישראל.

מסקנה: מרן פסק את תשובת הרא"ש להלכה, אבל לא כתב מהו טעמו של הרא"ש. האחרונים נחלקו בהסבר הטעם, ממילא אין בידינו מקור מוכח לקבוע האם העלייה מצווה או הכשר מצווה.

25. בשו"ת חלקת יעקב (יר"ד סימן קכח סעיף ו) כתב: וצריכין אנו לחלק בין מצות צדקה דאינה חיובית שיש לה התרה, ובין שאר מצות.

26. הלכות א"י א, סעיף ד בית ישראל סימן קטן טז. כך גם הבין את טעמו של הרא"ש הרב אליהו בן חיים בשו"ת ראנ"ח מים עמוקים סימן מד, אלא שכתב הסבר זה מעצמו. וכן הסביר את השולחן ערוך בלי להתייחס לתשובת הרא"ש, הרב יוסף דוד בשו"ת בית דוד, הלכות שבועות ונדריים סימן קז.

מקור נוסף לדעת מרן הם דבריו בשו"ע או"ח (סימן רמח, ד):

והעולה לארץ ישראל, אם נזדמנה לו שיירה, אפילו בערב שבת, כיוון דדבר מצווה היא יכול לפרוש, ופוסק עמהם לשבות...

מלשונו "והעולה לארץ ישראל... כיוון דדבר מצווה היא" מוכח שסובר שהעלייה מצווה. לפי זה הסבר שיטתו ביורה דעה סימן רכח סעיף לו היא כדעת הגר"א שם.

המגן אברהם (שם ס"ק טו) הסביר את לשון המחבר "והעולה לארץ ישראל":

ודוקא על דעת להתיישב, ויש אומרים אפילו על מנת להחזיר (לחזור), כיוון דאפילו מהלך ארבע אמות בארץ ישראל מצווה היא.

הנפקא מינא בין הסברי המגן אברהם היא: לפי ההסבר הראשון תתפרש כוונת מרן רק בעולה על מנת לדור, אבל העולה על מנת לחזור אינו מקיים מצווה, ואם כן אין להוכיח שהעלייה עצמה מצווה. לפי ההסבר השני, תתפרש כוונת מרן גם בעולה על מנת לחזור, ואם כן עלייה על מנת לחזור היא מצווה.

הרמ"א (שם) כתב:

יש אומרים שכל מקום שאדם הולך לסחורה או לראות פני חבירו, חשוב הכל דבר מצווה, ואינו חשוב דבר הרשות רק כשהולך לטייל, ועל כן נהגו בקצת מקומות להקל בעניין הפלגת הספינות והליכת שיירה תוך ג' ימים, כי חושבים הכל לדבר מצווה, ואין למחות בידם הואיל ויש להם על מי שיסמוכו.

לדעתו המושג מצווה כאן אינו המונח ההלכתי הרגיל של מצווה, אלא כל דבר שיש בו צד מצווה, שאינו רשות גמור, נחשב מצווה. לכן אין מכאן הוכחה לעניין עלייה לארץ ישראל, האם נחשבת היא מצווה או הכשר מצווה.

בספר ויואל משה²⁷ טען שדעת מרן בשו"ע (או"ח סימן רמח) היא, שהעלייה לארץ ישראל אינה מצווה. ראייתו - המחבר בסעיף א כתב: "מותר להפליג בספינה אפילו בערב שבת לדבר מצווה", ובסעיף ד כתב: "והעולה לארץ ישראל, אם נזדמנה לו שיירה אפילו בערב שבת אם הולך כיוון דדבר מצווה היא יכול לפרוש". וקשה, אם סובר המחבר שהעלייה לארץ ישראל מצווה, במה נשתנתה מצווה זו שצריך לפורטה אחר כך, הלוא מסתימת דבריו בתחילה שכתב "מותר להפליג בספינה... לדבר מצווה" כלולה גם מצות העלייה לארץ ישראל!?! אלא על כרחך שסובר מרן שהעלייה לארץ ישראל אינה מצווה, אלא שיש בה היתר מיוחד כמו ההיתר לסחורה.

27. מאמר ישוב א"י סימן פו, עמ' רפח ד"ה והנה.

והוסיף שגם מלשון הבית יוסף (סימן רמח) משמע כן. הבית יוסף הביא את דעת החולקים על רבנו תם וסוברים שלסחורה לא הוי דבר מצווה וסיים "ומכל מקום כתב הריב"ש שלעלות לארץ ישראל הוי שפיר לדבר מצווה". משמע מדבריו שרק בהשוואה לסחורה העלייה לארץ ישראל מצווה אבל לא ביחס למצוות אחרות, כי אם לא כן לשם מה צריך לכתוב זאת, הלוא כבר כתב קודם שיש חילוק בין מצווה לסחורה?

נלע"ד שאין דבריו מוכרחים. הסיבה שהמחבר הדגיש בשולחן ערוך ובבית יוסף שהעלייה לארץ ישראל מצווה, היא מכיוון שישנן שיטות (אשר הובאו בב"י) הסוברות שהעלייה אינה מצווה. כמו כן הרשב"ש כידוע פסק שהעלייה לארץ ישראל היא רק הכשר מצווה (שו"ת, סימנים א-ב), וחלקים (אחרים) מתשובתו הביא מרן הבית יוסף באהע"ז סימן עה (בסופו) ובשולחנו הטהור (שם) להלכה. לכן הוסיף כאן בסעיף ד ובבית יוסף, דלא כאותן שיטות, שהעלייה לארץ ישראל מצווה.

בספר זכרון יעקב (ח"א סימן א ענף א סק"ד עמ' ד) דחה את דבריו בדרך אחרת²⁶. דיוקו של היואל משה הוא רק לפי הדעה הראשונה במגן אברהם שמדובר בעולה על מנת להתיישב, אך לפי הדעה השניה, שהיא דעת כנסת הגדולה, שכוונת המחבר במילים "והעולה לארץ ישראל" היא - עולה על מנת לחזור, דהילוך ד' אמות בארץ ישראל נמי מקרי דבר מצווה, לפי זה, הוצרך המחבר לפרט היתר מיוחד לעלות לארץ ישראל, כי היה מקום לטעות ולומר שכאשר אין דעתו לעלות ולהתיישב בארץ ישראל אסור לפרוש בערב שבת כיוון שמצות ישיבת ארץ ישראל מתקיימת רק על ידי מי שדר בה בתמידות (וכמו שאכן כתב המהר"ט בשו"ת יו"ד סימן כח), לכן הוסיף המחבר שמותר.

ומכיוון שהאליה רבה (שם) הכריע שהעיקר כדעה השניה במגן אברהם, וכן הכריעו אחרונים נוספים²⁸, ממילא נדחה הסברו של היואל משה בדעת המחבר.

ה. כשהעלייה לא יצאה לפועל

1. הנודר ולא עלה

בשו"ת תולדות יעקב (ח"מ סימן ח עמ' צו) כתב:

נראה לי, דנהי דמי שנדר לעלות לארץ ישראל יש לו התרה אף לכתחילה, אבל זה ראינו בעמנו, אשר מי שנדר לעלות ולא עלה אף בהיתר, לא כילה ימיו בטוב כי אם מכאובים רבים וצרות באים עליו, רחמנא ליצלן... אלא אם כן יש מניעה מן השמים כמו שאירע לגאון האמיתי הגר"א מוילנא כמבואר בספרים

28. ראה בפרק עלייה על מנת לחזור סעיף ז.

הנדפסים. וגם אם אשתו אינה יכולה לעלות עבור כי היא אשה הרה, כמו שכתב הש"ך (ביר"ד סימן רכח ס"ק צז), אז אין שטן ואין פגע רע כי אין הקב"ה בא בטרונאי עם בריותיו... אבל לבד זה, הגם שהותר לו נדרו, עם כל זה סכנה יש בדבר אם לא יעלה.

הפוסקים הנהיגו, שמי שהתירו לו את נדרו, יתרום את הכסף שהכין להוצאות העלייה לעניי ארץ ישראל או לדבר שבקדושה. כדוגמא: המהר"י ברונא נשאל (ש"ת, סימן עז) על מי שנדר לעלות לארץ ישראל וחלה בדרך, ואנוס היה לחזור לעירו, מה יעשה. והשיב: "יש לו תקנה על ידי התרה, וגם על ידי שיחשוב הפיזור עד לירושלים ויתן לעניי ירושלים". כך פסק גם המהר"ם מינץ (ש"ת, סימן עט): "שמעתי בקטנותי שהתירו גדולים בכהאי גוונא, רק שיתנו כדי יציאתם במקום מצווה". המוהרש"ך (ש"ת, ח"ב סימן מה בסופו) פסק: "מי שנדר... לעלות לארץ ישראל ואירע לו אונס דפטור מן הדין, ראיתי להזכיר לגבירים הנזכרים, שיעשו איזה דבר רשום לשלוח מנה יפה כופר נפשם לעניי ארץ ישראל, ובכך יחשב להם כאילו יעלו ויראו פני ה'". וכן פסק התורת אמת (ש"ת, סימן ס)²⁹: "ראיתי להזהיר... שיעשו איזה דבר רשום, לשלוח מנה יפה כופר נפשם לעניי ארץ ישראל ובכך יחשב להם כאלו יעלו וראו את פני ה', ובזה... יכפר בעדם ולא ישאר עליהם שום מכשול ועון לא בעולם הזה ולא בעולם הבא"³⁰.

2. כשהעולה מת בדרך

כתב התשב"ץ (ש"ת ח"ג סימן רפח):

מי שהיה עולה לארץ ישראל ומת בדרך, אם כוונתו רצויה כאילו דר בארץ ישראל או לא? תשובה: ...כבר אמרו חז"ל (קידושין מ, א): "מחשבה טובה הקב"ה מצרפה למעשה, שנאמר: 'אז נדברו יראי ה' איש אל רעהו ויקשב ה' וישמע ויכתב בספר זכרון ליראי ה' ולחושבי שמו' (מלאכי ג, טז). אמר רב אסי: אפילו חשב לעשות מצווה ולא עשאה מעלה עליו הכתוב כאילו עשאה".

29. הרב אהרן ששון, מחכמי תורכיה, בן דורם של המהר"י בן לב והמרשד"ם [חתום על התשובה הרב שלמה הכהן]. וכן פסק בשו"ת שער יהושע (לעיל הערה 17): "ואי פקח הוא ישים אשם נפשו איזה מנה ראוי להתכבד כופר נפשו לה' לעניי ארץ ישראל, וכפר בעדו ובעד ביתו ונסלח לו".

30. דוגמא נוספת: הרב משה אמארייליו והרב יוסף דוד (שו"ת תורת חסד סימן א בסופו) מספרים שלאחר שמצאו היתרים לנדרו של הגביר אברהם סידס משאלוניקי, לא רצה הנ"ל ליהנות מהכספים שהיו מיועדים לעלייה לזיירא (לעלות לא"י על מנת להשתטח על קברי צדיקים ולחזור), וגמר אומר לתת את כל הכסף המוצא להדפיס כל פסקי שאלות ותשובות של הרב חסדאי הכהן פרחייה בעל תורת חסד.

ובדומה לכך כתב בשו"ת מהר"י ברונא (סימן עז):

כל המכווין לעשות מצווה ונאנס מעלה עליו הכתוב כאילו עשאה (קידושין מ, א)... לכן אותם בני אדם המבקשים ליכנס לארץ ישראל ונאנסו בדרך, הרי הם כאילו נכנסו לשם. ואפשר דאפילו גלגול מחילות לא צריך. והא דאמר... (כתובות קיא, א) דאפילו צדיקים בבבל צריכין מחילות, ואפילו יוסף הצדיק, היינו משום שלא מתו בדרך עלייתן, אבל כי מתו בדרך הליכתן לארץ ישראל - הרי הם כאילו מתו שמה, והרי הם בלא חטא כדאיתה שמה. ונראה לי דלזה כיוון ר' יוסי... (שבת קיח, ב), "דאמר ר' יוסי: יהא חלקי ממתים בדרך מצווה"³¹.

1. נספח - הוכחה נוספת לתשב"ץ

התשב"ץ (סעיף ב 3) סובר שהעלייה היא מצווה גדולה יותר מקניית הקרקע בארץ ישראל, ולכן יש להתיר שבות בשבת לצורך העלייה. הוכחה לדבריו מצאנו במדרש רות רבה (ב, יב). את הפסוק "ותלכנה בדרך לשוב אל ארץ יהודה" (רות א, ז) דרש רב יהודה בשם רבי יוחנן: "עברו על שורת הדין והלכו ביום טוב"³².

במדרש לא מבואר מהו האיסור, האחרונים הסבירו³³ שעברו על איסור תחומין ביום טוב.

ביחס לאיסור תחומין ישנה מחלוקת האם הוא אסור מדאורייתא או רק מדרבנן. הרמב"ם (הלכות שבת פכ"ז ה"א) סובר ש"ב מילין אסורים מדאורייתא ואלפיים אמה אסורים מדרבנן. לעומתו, הרמב"ן והרשב"א סוברים שאיסור תחומין הוא מדרבנן, וכן פסק השולחן ערוך (הלכות תחומין סימן שצז, ג)³⁴.

31. המהר"י ענגיל (גליוני הש"ס כתובות קיא, א ד"ה מחילות; קידושין מ, א ד"ה מעלה עליו) הקשה עליו: "מדבריו משמע דדווקא אם כבר התחיל בעשיית המצווה ונאנס ולא גמרה הוא דמעלה עליו הכתוב כאילו עשאה, לא במחשבה בלבד, [והרי] אפילו מי שלא התחיל לעלות לארץ ישראל, רק חישב וגמר בדעתו ונאנס, ראוי שיהיה כן, דהא אמרינן קידושין (מ, א) שחישב לעשות מצווה ונאנס... מעלה עליו הכתוב כאילו עשאה!".

32. מפרשי המדרש והאחרונים על פסוק זה (הרב ש' אלקבץ, שורש ישי; הרב ש' אוזידא, אגרת שמואל; תורה תמימה שם ס"ק לה) הסבירו שדרשה זו נלמדת מיתור המילה "בדרך". שהרי באיזה מקום ילכו אם לא בדרך, האם ילכו באויר? ומכיוון שבפסוק כב נאמר שהגיעו לבית לחם ביום קציר העומר שהוא טז בניסן, לכן הלכו ביום טוב.

33. הרב אברהם גורביץ, אור אברהם על מגילת רות, ירושלים תשנ"ה, עמ' ס-סא.

34. בילקוט שמעוני סימן תר"א הגירסה: "אמר ר' יוחנן עברו על שורת התורה והלכו ביום טוב". לפי זה הילקוט סובר שאיסור תחומין הוא מדאורייתא ועברו על איסור תורה, והמדרש רבה סובר שאיסור תחומין הוא מדרבנן. אפשרות נוספת: הם הלכו פחות מ"ב מיל ויותר מאלפיים אמה, וגם לשיטת הרמב"ם דבר זה אסור רק מדרבנן (אור אברהם).

בחידושי הרד"ל (הרב דוד לוריא) על המדרש (שם, אות כט) הסביר מדוע הלכו ביר"ט:

מפני מצות חזרה לארץ ישראל, וז"ש "ותלכנה בדרך", שהיה אסור להם, אם לא מפני לשוב אל ארץ יהודה (ותקנו בזה חטא יציאת בעליהן לחוצה לארץ).

למדנו מדבריו שמצות עלייה לארץ דוחה דוחה איסור תחומין דרבנן ביום טוב.

אלא שדבריו צ"ע, שהרי התירו משום יישוב ארץ ישראל רק שבות שאין בו מעשה כמו אמירה לעכו"ם (גיטין ח, ב), אבל שבות שיש בו מעשה הנעשה על ידי ישראל לא מצאנו שהתירו. לפי הרד"ל יוצא שהתירו איסור תחומין דרבנן ביום טוב לצורך מצות עלייה לארץ ישראל במעשה הנעשה על ידי ישראל, וזאת מנין?!

לא עושים חשבון כשבאים לארץ ישראל

הגרש"ז אויערבאך הזניד לבוא לארץ ישראל (במסוס, למרות הסכנה שבכך) ואפילו ביום תשעה באב עצמו, אפילו לצורך ביקור בלבד, כי אף שאינו מקיים מצות יישוב ארץ ישראל (כמו שכתב בשלטי גבורים פ"ג דשבועות), מכל מקום כל שהייה בארץ ישראל יש בה מעלה, כמו שאמרו (כתובות קיא, א): "כל המהלך ד' אמות בארץ ישראל מובטח לו שהוא בן העולם הבא".

והיה רע בעיניו מאד, מה שהפך לדבר פרוץ מאד בעבור הדתי והחרדי, שיהודים נוסעים מארץ ישראל לחו"ל שלא לצורך המצוות המבוארות בפוסקים, ואמר שאינו רואה היתר לכך. וכשתבקש בשנת תשל"א לצאת לחו"ל לשמחת בר מצווה של נכדו, כתב שלא ראה היתר מספיק לכך (הוסיף, שאף אם ירבה שם בהגדת שיעורי תורה לדבים ויהיה בכך משום מצות תלמוד תורה לדבים, מכל מקום כנגד הריבוי ב"ללמד" ייגרם בכך מיעוט ב"ללמוד"). ובפרט לכהנים, כי יש לחוש לדעת הפוסקים (וי"ד סימן שעב) שאסורים לצאת משום טומאת ארץ העמים.

לאחד שבא להתייעץ אתו, אם לעקור דירתו מחו"ל לארץ ישראל, אמר בשם גדול אחד (הרב קוק זצ"ל) בדרך צחות, שמשה רבנו ועם ישראל כשכבשו את ארץ סיחון, הרגו את "מלך חשבון". כלומר, צריך להרוג את החשבונות המונעים מלבוא לארץ ישראל.

ובעניין השימוש בכספי מעשר לצורך עלייה לארץ ישראל, פסק, שאם מטרתו להשתקע בארץ או לחפש זרבים שיוכל לבוא ולהשתקע, מותר לשלם את הוצאותיו מדמי המעשר, אם אי אפשר לו בעניין אחר (חוץ מדמי אכילה ושתיה שממילא היה מוציאם גם בחו"ל). אבל אם הביקור בארץ הוא רק לתענוג או לראות פני קרוביו, אסור.

(הליכות שלמה, ירושלים תש"ס, ח"א, הלכות תפילה, פכ"ג הערה 16, עמ' רעז)